

ESKİ UYGUR VE ÇİN KAYNAKLARI IŞIĞINDA ORHON YAZITLARINDA GEÇEN YER VE KİŞİ ADLARI

Mehmet ÖLMEZ

1. *ançola-*, *bükküli*, *çugay*, *ersin*, *kotay*, *şantun*, 2. *temir kapı*, 3. *kül tegin*

0. Eski Türk Yazıtlarında karşımıza çıkan ve bugün için tek başına Türkçe kaynaklarla açıklayamadığımız kimi sözcükler, unvanlar; Türkçe kaynaklarla tam olarak yerini tespit edemediğimiz yer adları, kavim adları ve çeşitli kültür sözcükleri bulunmaktadır. Bundan başka kimi sözcüklerin ünlü değerlerini (o veya u ile okunup okunmayacaklarını) ancak komşu halkların kaynakları, verileri, dilleri aracılığıyla açıklamak mümkün olabilmektedir. Thomsen'den bugüne yalnızca filologların değil İranistlerin, Sinologların, coğrafyacıların, arkeologların, tarihçilerin girişimleri ve katkıları da bu konudaki ilerlemelere önemli katkılar sağlamıştır. Burada bu sözcüklerden bir ikisi ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1. Daha önce *ançola-* ve *kutay* okunan sözcükler Tang dönemi Çincesinin sesbilgisi aracılığıyla bugün *ançola-* (Çin. 暗償 *an chang* ve +*la-*) ve *kotay* (Çin. 縞帶 *gao dai*) okunmaktadır, bu konuda bk. Röhrborn, UW, s. 135; Ölmez, 1995, s. 228.

Yine daha önce *çogay* okunan yer adı da artık *çugay* olarak tespit edilmiştir (bk. Tezcan, 1995, ss. 230-231).

Okunuşu konusunda kimi tereddütler bulunan, yapısında belki de Türkçe *el* “ülke; halk” sözcüğü bulunduğu düşünülen *bükküli* sözünün de artık bir Kore hanedanının adı olduğu, Korecenin ve Çincenin o dönemki sesbilgisi çerçevesinde ele alınarak *bükküli* okuyuşu önerilmektedir.

Yine hem yer hem de kavim adı gibi görünen *tokuz ersin* de Çin kaynaklarının yardımıyla açıklanabilmiş ve *tokuz ersin*'in Toharların olduğu bölgeyi, özellikle *ersin*'in Karaşehir'i gösterdiği ortaya konmuştur (bk. Wang Ching-ju 1944).

Yazıtlarda yer alan *şantun* yazı “Şantung Ovası” akla hemen bugünkü *şandun*'u (山東 Shandong) getirmekteyse de coğrafya olarak kastedilen yerin bugünkü Shandong olmayıp 河北 *hebei* (ho-pei) olduğu gösterilmiştir (bk. Wang Ching-ju, 1944, s. 81 ve Herrmann'ın tarihî haritasına göre Ho-pei).

2. Yazıtlarda görülen ve bugün Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda karşımıza çıkan yer adlarından birisi de *temir kapı* “Demir Kapı” adıdır. *Temir Kapı*, beş kez KT yazıtında, dört kez BK yazıtında, iki kez Tunyukuk yazıtında, bir kez de İhe Hüştü yazıtında benzer ifade ve tanımlamalarla geçer (bk. Ek. 1). Buna göre “Demir Kapı” Türklerin yerleşim alanlarını gösterirken batıdaki sınır için en uç noktayı (doğuda bu Kadırkan Dağlarıdır) göstermektedir: *ilgerü : kadirkan : yışka tegi : kërü temir kapıgka : tegi : konturmiş* “Doğuda Kadırkan Dağlarına, batıda Temir Kapı'ya değin iskan ettirmiş” (KT D 4). Aynı zamanda Soğdları düzene sokarken, denetim altına alırken sefere çıkıldığında “İnci Irmağı”ndan (Sır Derya) ötede, bu ırmak aşılarak ulaşılan bir noktadır: *sogdak : bodun : eteyin tēyin : yēncü : ügüz : keçe : temir kapıgka : tegi : süledimiz* “Soğut halkını düzene sokayım diye Sır Derya'yı geçip Temir Kapı'ya kadar sefer ettik” (KT D 39). Bunun dışında, Tunyukuk'un yönetimine değin Türk halkının bu bölgeye ulaşmışlığı, “Demir Kapı”ya kadar sefer etmişliği de hiç yoktur: *tür^k bodun : temir kapıgka : tēnsi oğlu : aytıgma tagka : tegmiş idi yo^ok ermiş* “Türk halkı Temir Kapı'ya (G 3) “Tanrı Oğlu” denen dağlara (kadar) hiç ulaşmamıştı.” (T II G); *yēncü ügüzüg keçip, temir kapıgka, tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı* “Sır Derya'yı geçip Demir Kapı'ya, Taciklere (?) kadar sefer ederek böylece (savaşı) kazandı (İhe Hüştü Doğu 4).

Eski Türk yazıtlarından sonra söz konusu yer adıyla uzun süre karşılaşılmaz. Çoğunluğu Budist çeviri metinlerine dayanan Eski Uygurca metinlerde de sözcük karşımıza çıkmaz. Sözcükle ancak 11. yüzyılın ilk yarısında Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung'un Çinceden Uygurcaya

çevirdiği Xuanzang Biyografisi'nde karşılaşırız. Biyografi, 7. yy.da Çin'in başkenti Chang'an'dan (長安, bugünkü Xi'an 西安) yola çıkıp Batı Türk Kağanlığının sınırlarından Hindistan'a ulaşan ve burada 15 yıldan fazla bir süre Budist mabetlerde, manastırlarda üstadlarla değişik metinleri okuduktan sonra benzer yolla tekrar Çin'e dönmüş olan Xuanzang'ın seyahatini ele alır (ayrıntılar için bk. Ölmez, 1994a, ss. 10-15). Öğrencileri Hui-li ve Yan-cong'un kaleme aldıkları 10 bölümlük hayat hikâyesinde iki kez, II. ve V. bölümlerde "Demir Kapı" ile karşılaşırız¹ (Xuanzang ile ayrıntılı bilgi için bk. Mayer 1992). Geçidin adı Çince de "demir" (鐵 *tie*) ve "kapı, geçit, dervaze" (門 *men*) sözcüklerinden oluşur:

鐵門 *tie men*. Çince metinde iki kez görülen *Demir Kapı* geçidi ilk geçtiği yerde ayrıntılı olarak tanımlanır: Buhara ve sonra da Kuşana'dan öteye giden Xuanzang 300 *li* (150 km) sonra dağların arasından geçer ve Demir Kapı'ya girer. Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayaların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur. Burası Türklerin uçtaki hisarıdır. Demir Kapı'dan öteye gidilince Toharların ülkesine ulaşılır.

Taishō 50. Cilt, Nr. 2053, ss. 227c29-228a03

山行三百餘里入鐵門。峰壁狹峭而崖石多鐵礦。依之為門扉。又鑄鐵為鈴多懸於上。故以為名。即突厥之關塞也。出鐵門至睹貨羅國

"Going among the mountains for more than three hundred *li*, he entered the **Iron Gate**, of which the peaks were narrow and precipitous, and the rocks rich in iron ore. A door was made upon the rocks, and on the door leaves were suspended many iron bells; hence its name. This was a frontier fortress of the Turks. Going out of the Iron Gate, he reached the country of Tukhâra." (Li Rongxi, 1995, s. 45-46).

Yukarıdaki Çince satırların yer aldığı bölüm, biyografinin II. bölümünün Eski Uygurca kayıptır. Ancak V. Bölümde ikinci kez karşımıza çıkan 鐵門 *tiemen*'in karşılığı kayıp değildir:

HT V 2310-2320² (4-14), ötrü çekuan atl(i)g yılın üçü<n>ç yılın tavrı ertdim tō[rō] oronlugdın eñey[ü] özüm bardım enetkek eliñe , irketim liuşa sayıg , suv yaltrıkı yaltrı[yur]ug , yorıdım karlıg artıg éd[iz]te édizig **temir kapıg** ti[kiz]lig yolug , isig köl erkecl[en]ür orukug "Sonra Zhenguan³ adlı yılın üçüncü yılında kanunlu yerden çarçabuk geçtim ve doğruca ben kendim Hindistan'a gittim. Kum çölünü çiğneyip seraplı yerleri, karlı sıradağları (Hindukuş), yüceler yücesi 'Demir Kapı'yı, yüksek yolları, 'Sıcak Göl'ün (Issık Köl) dalgalandığı yeri yürüdüm."⁴

Uygurca metne esas olan Çince metin:

CIEN V 251c18-c20: 遂以貞觀三年四月。冒越憲章。私往天竺。踐流沙之漫漫。陟雪嶺之巍巍。鐵門巉嶮之塗。熱海波濤之路。

"Thus in the fourth month of the third year of Zhenguan (629), I ventured to act against the

¹ 大唐大慈恩寺三藏法師傳 *Dating daciensi sancang fashi chuan* T No 2053.

² Metin ilk önce L. Tuguşeva tarafından yayımlanmıştır, ilgili satırlar için bk. 1980, fotoğraf 12 b, 11. Satır, s. 164 ve 1991, V 80, s. 482; metin şu an DFG (Alman Araştırma Kurumu) projesi çerçevesinde S. Dietz, M. Ölmez ve Klaus Röhrborn'ca, Paris'teki parçalarla birlikte bütünlüklü olarak yayına hazırlanmaktadır. Paris bölümü daha evvel A. v. Gabain'ce 1935'te yayımlanmıştı. Yukarıdaki parçanın ayrıntılı yayımı V. bölümünün bütününe ele alındığı çalışmada yer alacaktır.

³ 貞觀 *zhenguan*, Tang Hanedanı dönemini (618-907) içeren Çin takviminde 627-649 yılları arasını kapsayan yıl dilimi.

⁴ Xuanzang Biyografisinin Hintçe *kāvya* tarzındaki üslubu, bugünkü devrik cümle tarzını andırır şiirsel bir ifade taşımaktadır. Yukarıdaki metni Uygurca aslına uygun olarak Türkçeye çevirmeyi denerseniz aşağıdakine yakın bir metin ortaya çıkar: "Sonra Zhenguan adlı yılın üçüncü yılında çarçabuk geçtim kanunlu yerden, bizzat kendim gittim Hindistan ülkesine, çiğneyip geçtim kumlu çölü, seraplı yeri, yürüdüm karlı geçitleri, yücelerden yüce Demir Kapı'yı yüksek yolu, Issık Göl'ün dalgalandığı yeri"

law and the regulations, and I set out privately for India. I traversed the vast shifting desert, climbed over the lofty range of the Snow Mountains, passed through the dangerous way of the **Iron Gate**, and sailed across the billowy Hot Sea.

Eski Uygurca metinlerde ve ilk dönem Arap harfli Eski Türkçe kaynaklarda (DLT ve KB) *Temir Kapı* ile karşılaşılır. Orta Asya coğrafyasına ilişkin İslamî kaynaklar arasında *Camiiü't-tevârih*'te “Demir Kapı” ile karşılaşılırsa da, metnin Farsça aslında Afganistan'da yer alan Demir Kapı ile Kafkasya'da yer alan Demir Kapı (Derbent) arasında tam bir ayırım gözetilmez. Bunlara ilave olarak bugün Uygur Özerk Bölgesi'nde Korla yakınlarındaki, Korla ile Karaşehir arasındaki *Demir Kapı Geçidi* de bu adlandırmalara karışır (bugünkü modern imla ile 铁门关 *Tiěmén guān* – Klasik Çince 鐵門關). Thackston çevirisine dayanarak *Camiiü't-tevârih*'teki “Demir Kapılar”ı ele alacak olursak, çeviride şu sayfalarda karşımıza çıkar: I 41 b, I 110 b, II 328 a, II 332 b (Kafkasya olmalı); II 255 b, II 385 a (Afganistan olmalı); I 225 a, II 431 b (Xinjiang olmalı). Bizim burada ele aldığımız, Eski Türk Yazıtlarında geçen “Demir Kapı” ise Thackston çevirisinde yer verilen II 255 b ve II 385 a'daki yer adı olmalı (Keş ile Semerkand arasında yer alan bu geçit için ayrıca bk. Bretschneider, 1888, dipnot 211, II 1089; Keş içinse bk. dipnot 209, II 1088.).

Çince kaynaklarda kimi zaman hem Keş hem de Korla yakınlarındaki Demir Kapı Geçidi 關 *guan* “geçit” sözüyle kaydedildiği için Çince kaynaklar da bu konuda dikkatli kullanılmalıdır.

Kimi yerde “Demir Kapılar”ın Moğolcası Arap harfli kaynağa göre Temür Qahalqa olarak verilir (*Temür Qağalqa*, daha doğrusu *Qağalğa* !), bu da Türkçe *Temir Kapı* sözüne denk gelir.⁵

Xuanzang Biyografisi'ndeki bilgiler, Demir Kapı ve Türklerin burayla olan bağı konusundaki en eski bilgilerdendir. Yine konuyla ilgili olarak yazıtlardan sonraki ilk ve en eski Türkçe kaynak da Xuanzang Biyografisinin Eski Uygurca çevirisidir.

Xuanzang'ın otobiyografisi sayabileceğimiz, kendi kaleminden çıkan seyahatnamede de aynı konu, Keş ve Demir Kapı Geçidi benzer şekilde ele alınır:⁶

871c28 || 羯霜那國。周千四五百里。871c29 || 土宜風俗同颯秣建國。從此西南行二百餘里入山。872a1 || 山路崎嶇谿徑危險。既絕人里又少水草。872a2 || 東南山行三百餘里入鐵門。鐵門者。872a3 || 左右帶山。山極峭峻。雖有狹徑。加之險阻。872a4 || 兩傍石壁其色如鐵。既設門扉又以鐵錫。872a5 || 多有鐵鈴懸諸戶扇。因其險固遂以為名。872a6 || 出鐵門至睹貨邏國(舊曰吐火羅國訛也)。872a7 || 其地南北千餘里東西三千餘里。東阨蔥嶺西接波刺斯。872a8 || 南大雪山北據鐵門。縛芻大河中境西流。

Xiyuji'nin S. Beal'ce yapılan çevirisinden bu bölümü aşağıdaki gibi aktarabiliriz:⁷

KI-SHWANG-NA (KESH)

This kingdom is about 1400 li in circuit; in customs and produce it resembles the kingdom of Sa-mo-kien.

From this place going south-west 200 li or so, we enter the mountains; the mountain road is steep and precipitous, and the passage along the defiles dangerous and difficult. There is no people or villages, and little water or vegetation. Going along the mountains 300 li or so south-east, we enter the Iron Gates.¹¹⁹ The pass so called is bordered on the right and left by mountains.

⁵ *qağalğa* için bk. Lessing, 1960, 906 a: “gate, door”; Orta Moğolca *qa'alğa* [ħa'alħa] “門 Tür [kapı]; 關 PaBtor [geçit, geçit kapısı]” Haenisch, 1939, s. 54; *qālqa* < *qa'alqa* (= Mo. *qağalğa*) “gate” I. de Rachewiltz, 2006, s. 917; Doerfer, ss. 499-500 (TMEN II § 1514); Mostaert, 1941, *χālqa* 328 a; Moğolca olmayan kaynaklarda yer verilen *kolga*, *koluga*, *kaluga* sözleri de *qālğa* ya da *qağalğa*'dan başka bir şey değildir.

⁶ Taisho Tripitaka Vol. 51, No. 2087 大唐西域記, 872a2, kısaca *Xiyuji*, Eski Uygurca *kédinki èller üdiki* “Batı Ülkelerinin Öyküsü”.

⁷ Erkin Ekrem'in *Xiyuji*'ye göre Türk bölgelerini ele alan doktora çalışmasında da benzer bilgiler yer alır, bk. 2003, ss. 135-136.

These mountains are prodigious height. The road is narrow, which adds to difficulty and danger. On both sides there is a rocky wall of an iron colour. Here there are set up double wooden doors, strengthened with iron and furnished with many bells hung up. Because of the protection afforded to the pass by these doors, when closed, the name of *iron gates* is given. (...)

¹¹⁹ The iron gates, Kohlûga or Kalugah (Mong. “a barrier”), a mountain pass about 90 miles south-south-east from Samarkand, 50 miles south-south-east from Kesh, and 8 miles west of Derbent, in lat. 38° 11’ N., long 66° 54’ E.

The distance and bearing from Kesh given in the text is southwest 200 li + south-east 300 li, which would give about the right distance in a straight line. These Iron Gates are marked on the Chinese maps; they are called *tieh men to*, i.e., the iron-gate-island (or eminence) from which the Muh-ho (Amu) flows. There has been some confusion between this place and the iron gates at derbent on the Caspian, called by the Turks *Demîr Kâpi*; compare Yule’s *Marco Polo* (book i. Cap. iv.), vol. i. Pp. 52 and notes, pp. 55-58; and vol. ii. pp. 494, 495, 537. M. V. de St. Martin (*Mémoire*, p. 284) Says that the pilgrim “indicates the beginning of the mountains at 200 li to the south-east of Ki-swang-na, and the defile properly so called at 300 li farther on, in the same direction.” But this is not so; the first bearing in south-west, then through the mountains in a south-east direction. For a notice of the Irongate pass, in connection with Chenghiz Khân, see Douglas, u.s., p. 66.⁸

Burada ve genel anlamda Türk dillerinde geçen *kapı* “kapı” sözüne gelince, sözcüğün ilk anlamı “şehir kapısı, geçit kapısı, büyük kapı, dervaze, bâb-ı âli” olmalı. Bugünkü Türkçedeki anlamı için bir “anlam daralması”ndan söz edebiliriz. Aslında günümüz Türk dillerinde, Türkçedeki *kapı* yerine genellikle *eşik* sözü kullanılır (bk. Ek 3.).

3. Kül Tëgin

Eski Türk yazıtlarında sorunsuz okunan tek isim belki de Bilge Kagan’dır. Tunyukuk ve Kül Tëgin adları başlangıcından bugüne tartışmalı okunmuştur. Türkiye’de 1990’lı yıllara kadar genellikle *Kül* okuyuşu yeğlenmiş, *Köl* okunuşu pek kullanılmamıştır. Ancak 1990’lardan sonra Dalay Lama unvanındaki *dalay* (Mo. *talai* < ET *taloy* < ? “deniz, umman, büyük deniz, okyanus”) sözünün de etkisiyle bu unvanın *köl* “göl” okuyuşu yaygınlık kazanmıştır.⁹ Sözcüğün okunuşunda *ö* veya *ü* ünlüsünün tercihi konusunda iki ayrı temelli makale yazılmıştır.

Bunlardan ilki Bazin’in makalesidir ki *köl* okuyuşunu tercih ederek o güne kadarki görüşleri, Kaşgarî’den başlayarak çok yönlü olarak ele alır.¹⁰ Sonuç olarak da *ö* ile *köl* okuyuşunun gerekçeleri için bk. Bazin, 1981, s. 6.

İkinci makale ise A. Temir’e aittir. A. Temir, Altay halklarındaki ateşe saygı, ateş kültünden hareketle sözcüğü *kül* “kül”e bağlar. Dayanak noktalarından en önemlisi ise Moğolcadaki *otçigin* “ateş prens” (< **ot tigin*) sözüdür (sonuçlar için bk. Temir, 1981, s. 200¹¹).

Her iki görüşün de kültürel ve semantik açıklamaları göz ardı edilecek açıklamalar değildir.¹²

⁸ Hiuen Tsiang. *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*. Translated by Samuel Beal. London: Trubner, 1884, s. 36.

⁹ Bu konuda bk. Bazin, 1981, s. 5.

¹⁰ DLT’de bu kısım şöyledir: **bilge** “Akıllı (‘*ākīl*’).” Şu şiirde geçer: **bilge erig edgü tutup sözün eşit / erdemini öğreniben ışkka sür-e** “İlim ve hikmet sahibi olan akıllı adama iyi davran, onun sözünü dinle; onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini uygula.” Bu kelime erkek adı olarak da kullanılır: [Örnek:] **bilge beg** “bilgili, akıllı, hakîm bey.” Uygur kağanına “Göl gibi akıl dolu (‘*aqluhu ka’l-ğadır*’) anlamında **köl bilge han** denirdi. **216 108b**. Çok akıllılık, çokluk bakımından göl vb. şeylere benzetilir. Yine akıllı (‘*ākīl*’) kişiye **bügü bilge** denir.” (Mustafa S. Kaçalin çevirisinden, yayıma hazırlanmakta).

¹¹ Her iki makaleyi izleyen yıllarda, 1983’te yayımlanan bir yazıda da sözcük ateş kültü ile ilişkilendirilirken etimolojik olarak ET **kōñ-* eylemine bağlanarak *köl* okunur (Barutçu 1983).

Konuyu, Kül Tëgin adını yazıtın Çince yüzündeki 關特勤 *què tèqín* “Kül Tëgin” ifadesinden hareketle bir de Sinoloji verilerine göre ele almakta yarar vardır.

Burada yer alan ve *kÜl* sözünün Çince karşılığı olan 關 *què* yalnızca bir “transkripsiyon kelimesi / karakteri” olup *kül* adının anlamıyla ilgili bir şey ifade etmemektedir. Sözcüğün ünlü değerini Eski Uygurcaya geçmiş Çince sözcükler üzerinden ararsak, 關 *què* sözünün bugüne kadar yayımlanmış Eski Uygurca metinlerde geçmediğini görürüz. Bilindiği gibi D. Sinor’dan başlayarak Eski Uygurcadaki Çince alıntılar üzerine bugüne değin çok sayıda veri, inceleme, sözcük listesi yayımlanmıştır (bu konudaki çalışmaların listesi için bk. Ölmez 1994b ve 2002).

kÜl sözünün ses değeri konusunda Eski Uygurca verilerin yardımı olmayınca 關 *què* sözünün kullanıldığı öteki Asya dillerine ve eski dönem Çincesinin ses tarihi üzerine yapılmış öteki çalışmalara bakmamız gerekir.

Çince ile ilgisi çok eskiye giden ve bugün Mandarin Çincesinde söz sonunda kaybolmuş olan sesleri (örneğin *-g/-k, -l* gibi ünsüzleri) koruyan Koreceye baktığımızda sözcüğün bugün *gwel/kwel* olarak kullanıldığını görürüz. Korece *-we-* ise Çince *-u*’ya denk gelmektedir.

關 *què* ile aynı ünlüyü bulunduran sözcükleri Pulleyblank’e göre aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Burada bizim için önemli olan dönem “eski” dönem Çince şekillerdir:

	Pinyin	Late / son dönem	Early / eski	Sayfa no
關	què	k ^h yat	k ^h uat	263
圈	quan	k ^h yan	k ^h uan	261
匡	kuang	k ^h yaŋ	k ^h uaŋ	177

Sonuç olarak, eğer Korece ve Eski Çince örnekleri göz önünde bulundurursak 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 sözünü *kül tëgin* olarak transkripsiyonlayabiliriz (Sinoloji verileriyle karşılaştırma konusunda ayrıca bk. Clauson, 1962, s. 88).

¹² G. Doerfer’e göre ise Temir’in açıklamasında gözden kaçan bir husus ise Moğolcada “prens” sözünün *tigin* olmayıp *tegin* olmasıdır, dolayısıyla **tigin* > **çigin* açıklamasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. (G. Doerfer’in 1993-1994 yıllarında Moğolca dersi sırasında yaptığı açıklamadır.)

EKLER

Ek 1: Yazıtlarda *Temir Kapıg*'ın görüldüğü satırlar:

KT G 3-4: *kurıgaru* : *yênçü ügüz keçe* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledim*

KT D 2: *ilgerü* : *kadırkan* : *yışka tegi* : *kêrü* : *temir kapıgka tegi* : *konturmuş*

KT D 8: *kurıgaru* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süleyü* : *bêrmış*

KT D 17: *kurıgaru* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledimiz*

KT D 39: *sogdak* : *bodun* : *éteyin téyin* : *yênçü* : *ügüz* : *keçe* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledimiz*

BK K 2-3: *tokuz ersinke* : *tegi* : *süledim* : *töpötke* : *kiçig* : *tegmedim* : *kurıgaru yênçü ügüz* : *keçe* : *temir kapıgka*

BK D 3-4: *kêrü temir kapıgka* : *tegi* : *konturmuş kurıgaru* : *temir* : *kapıgka* : *<tegi>* : *süleyü* : *bêrmış*

BK D 8: *kurıgaru* : *temir* : *kapıgka* : *<tegi>* : *süleyü* : *bêrmış*

BK D 15: *kurıgarı* : *temir kapıgka* : *tegi süledimiz*

T II G 1: *beñlüg ek tagıg* : *ertü temir kapıgka* : *tegi* : *ertimiz* :

T II G 2: *türk bodun* : *temir kapıgka* : *tênsi oğlu* : *aytıgma tagka* : *tegmiş idi yok ermiş*

İHE HÜŞÖTÜ DOĞU 4: *yênçü ügüzüg keçip*, *temir kapıgka*, *tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı*

Ek 2: Uygurca metin, Çince karşılığı ve İngilizce çevirisi

1 *tavratı erdim tö[rö] oronlugdın*

2 *eñey[ü] özüm bardım enetkek élije,*

3 *irkletim liuşa sayıg, suv yaltrıka¹³ yaltrı[yur]ug¹⁴,*

4 *yorıdım karlıg artıg¹⁵ éd[iz]te édizig*

5 *temir kapıg ti[kiz]lig¹⁶ yolug,*

6 *isig köl erkeç[en]ür orukug*

1 冒越憲章 I ventured to act against the law and the regulations,

2 私往天竺 and I set out privately for India.

3 踐流沙之漫漫 I traversed the vast shifting desert,

¹³ *suv yaltrıka* “serap” olmalı (bu öneri için P. Zieme’ye teşekkür ederim), Eski Uygurcada “serap için” ayrıca *sakıg* kullanılır.

¹⁴ Geniş zaman ekinin sıfatfiil olarak kullanımı ve durum eki, belirtme durumu eki alışıyla ilgili olarak krş. HT VI 999, 1026 *altı yaraşurug*.

¹⁵ *karlıg art* “Hindukuş”, Çin. 雪嶺 *xue ling* için bk. HT VI 256. satırın açıklaması.

¹⁶ *ti[kiz]lig yol* Çince metin 嶠嶠之塗 *chan xian zhi tu* (harfiyen) “sarp ve dik yol”, tamamlanan sözcük için bk. *tikiz* “yüksek”, Uygurca metinlerde sık karşılaşılmayan bir sözcüktür. Daha evvel P. Zieme’nin yayımladığı “Hochzeit” 9. satırda görülen *tikiz* ve anlamı için bk. Zieme, 1981, s. 227; Civelek, 2005, *tikiz* maddesi; “Hochzeit” metni dışında sözcük iki kez de Altun Yaruk Sudur’da iki kez geçer, Çince karşılığı ise çok açık bir şekilde “yüksek” 高 *gao* sözüdür: Taisho cilt 16, Numara 665, sayfa 422c15 鼻高脩直如金鋌 = *SuvKaya* 347.19 *kesmiş altun tikiz köni burunuğuz ol* “burnunuz kesme altın gibi yüksek ve düzdür”; sayfa sütun 455b27 鼻高修直。如截金鋌 658.15 *kesmiş suo altun teg tikiz köni itiglig uz burununuz*; burada Uygurca metinde Radlov-Malov (658.15) yayınında (ve buna bağlı olarak *SuvKaya*’da صدج tykvy (veya tykyy) yazılmışsa da sondaki y harfi z yerine Malov yayınına ait bir hata olmalı, dolayısıyla sözcüğü burada da *tykyz / tikiz صدج* okumak gerekir, metnin aslı St. Petersburg’da olduğu için görülememiştir. Sözcük *tik* “dik” adından +(i)z ile türemiş olabilir; öte yandan *tik-* “dikmek, koymak, yerleştirmek” eyleminden -(i)z ile açıklamak da mümkündür, bu konuda bk. OTWF § 3.111, özellikle s. 325.

- 4 陟雪嶺之巍巍 climbed over the lofty range of the Snow Mountains,
 5 鐵門嶮¹⁷嶮¹⁸之塗 passed through the dangerous way of the **Iron Gate**,
 6 熱海波濤之路 and sailed across the billowy Hot Sea.

Ek 3: Clauson'a göre kapıg ile eşik'in ses ve anlam seyri (583 a ve 260a):

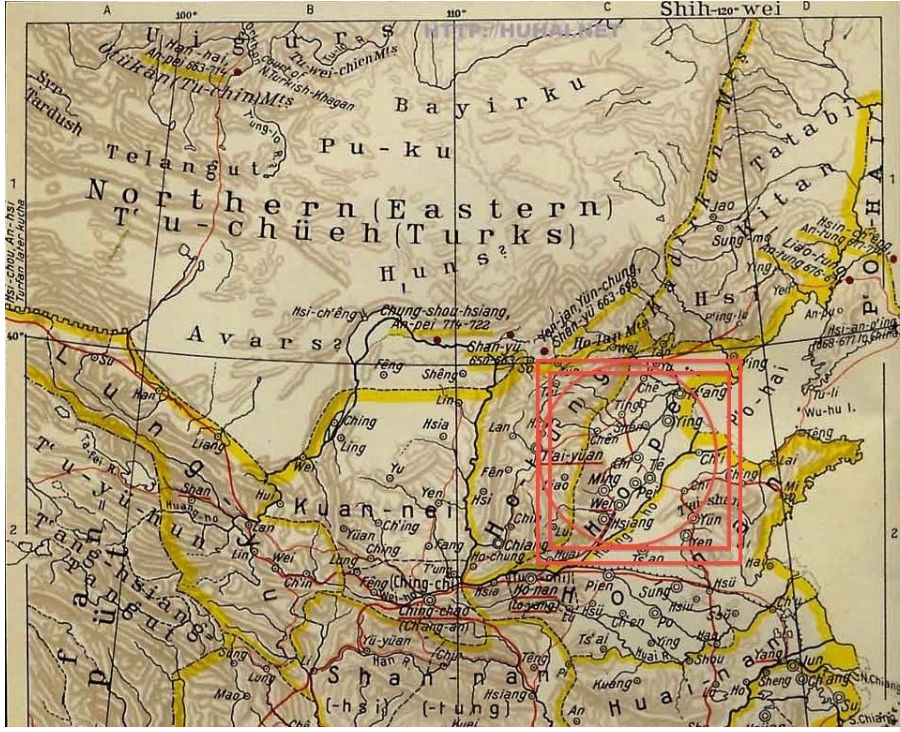
kapıg Conc. N. in **-ıg** fr. 2 ***kap-**; 'door, gate'. The second vowel was originally **-i-** but became **-a-** in Man.-A and some Uyğ. (Uyğ.-A) texts and later became **-u-** by labial attraction. Survives in some NW languages and SW Az., Osm., Tkm.; elsewhere displaced by **eşik**. L-w. in Pe., etc. as **kapu**, etc., Doerfer III 1368. **Türkü** VIII **temir kapıg** 'the Iron Gate', a pass between Balkh and Samarkand is mentioned several times in *I, II, T, IX*: VIII ff Man. **tamu kapğına** 'to the gate of hell' *Chuas*. 126; **kapağın açtı** 'he opened its gate' *M I* 13, 7; o.o. *do*. 8-12; *M III* 23, 2 (ii); *TT II* 8, 65; **Uyğ.** VIII ff. Bud. **kapağ** (sic) 'gate' is common in *PP*: Civ. **teğri kapğı** 'the gates of heaven' *TT I* 144: a.o.o.: **Xak.** XI **kapuğ** (sic) *al-bāb* 'gate' *Kaş.* I 375; over 30 o.o.: **KB** (some flowers) **açtı hapuğ** 'have opened a gate' (with their beauty) 97; o.o. 264, 2529 ff.: XIII (?) *Tef.* **kapuğ/kapu** 'gate, door' 198-9: XIV *Muh.* *al-darwāza* 'gate' **kapuk** (sic) *Mel.* 73, 13 (*Rif.* 179 adds *wa darbu'l-sūr* 'and town gate', translation *kayğa*.; ?for **kapğa**: q.v.); *al-bāb kapu*: 76, 5; **kapuğ** 179; a.o. 26, 9; 109 (**yaptur-**): **Çağ.** XV ff. **kapu** ('with **-p-**') *dar-i sarāy* 'palace gate', also called **eşik**; **kapu ökçesi** 'the bottom pivot of a door', and metaph. 'threshold', in Ar. '*ataba San.* 265v. 20: **Xwar.** XIII **kapuğ** 'door' '*Ali* 12: XIV **kapağ/kapuğ** 'door' *Qutb* 126-7; *MN* 275: **Kom.** XIV ditto **kabağ/kabak CCG**; Gr.: **Kıp.** XIII *al-bāb kapu* (-b-; also **eşik**) *Hou.* 6, 4: XIV **kapu** (sic, 'with **-p-**'). *al-bāb*; one says **kapu aç** and **kapunı: aç** 'open the door' *İd.* 68; *al-bāb ka:prı/ka:pu:* (-b-) *Bul.* 14, 11: XV *al-bāb (eşik and) ka:pu* (-b-, so read?) *Kav.* 59, 10; **kapu** (-b) *Tuh.* 8a. 5.

eşik 'threshold'. S.i.a.m.l.g., with variations in the **-ş-** (**-j-**, **-z-**, etc.) in NE, sometimes meaning 'door'. See Doerfer II 646. **Uyğ.** VIII ff. Civ. **eşik** 'threshold' in an astrological sense, common in *TT VII* 12 and 13: **Xak.** XI **ermegü:ke eşik art bolur** 'to a lazy man a threshold (*al-ataba*) becomes (as steep as) a mountain pass' (*al-'aqaba*) *Kaş.* I 42, 5; n.m.e.: **KB** (the tongue is a lion) **eşikte yatur** 'lying on the threshold' 164; (whoever came) **öpti éligke eşik** 'kissed the king's threshold' 451: XIII (?) *Tef.* **eşik** ditto 87: XIV *al-'ataba é:şi:k Mel.* 76, 5; *Rif.* 179: **Çağ.** XV ff. **eşik kapu** 'door' *Vel.* 63 (quotns.); **eşik xāna wa sarā** 'house, palace' *San.* 106v. 21 (quotns., the translations erroneous deductions from the contexts): **Xwar.** XIV **eşik** in some contexts, e.g. **eşik bağla-** clearly ('to fasten) the door' in others perhaps 'threshold' *Qutb* 52; 'threshold' *MN* 38, etc.: **Kom.** XIV 'door' **eşik CCI, CCG**; Gr.: **Kıp.** XIII *al-bāb* 'door' (**kapu:**; and also **eşik** that is *at-'atabatu'l-fawqā* 'a high threshold' *Hou.* 6, 5: XIV **eşik** '*atabatu'l-bāb wa yuknā bihi'l-bāb* 'also used in alluding to the door' *İd.* 14: XV **bāb eşik Kav.** 44, 13; 59, 10; '*ataba eşik Tuh.* 25b. 5.

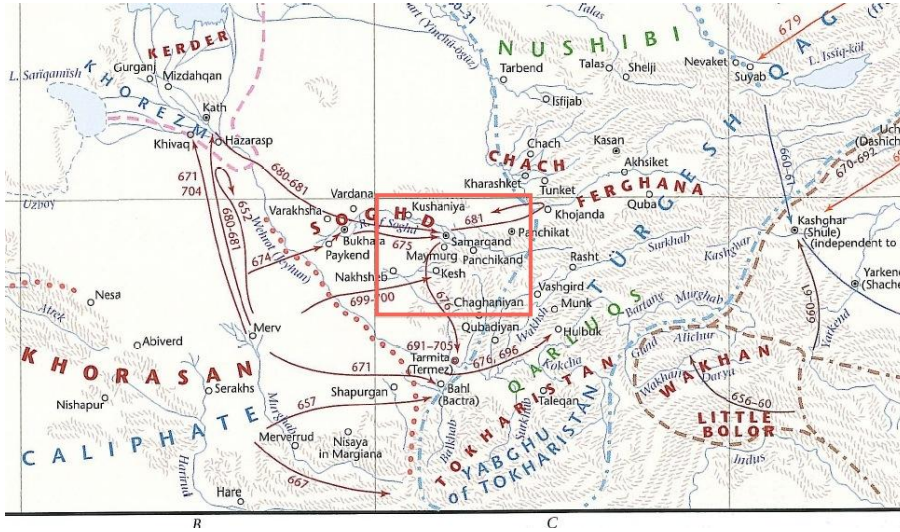
¹⁷ Kırş. T 273b10.

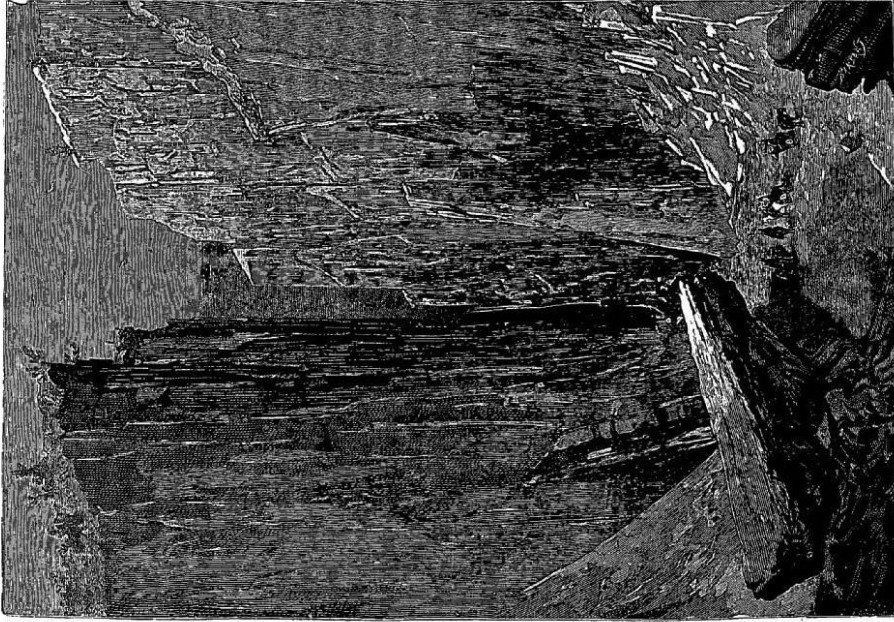
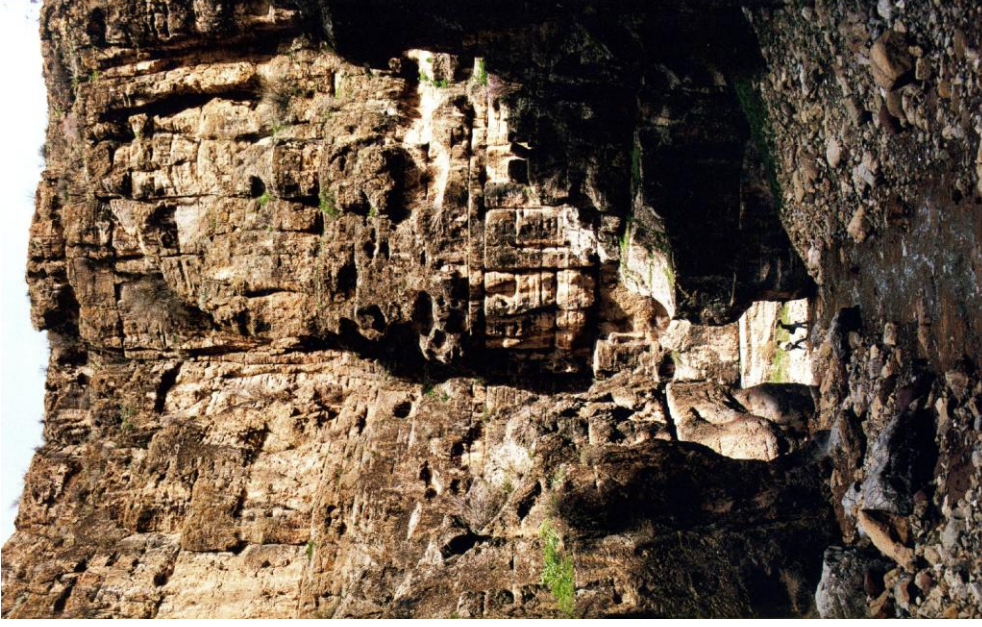
¹⁸ Kırş. T 276a3, 278b22.

Ek 4: Şantung / Hobei (Herrmann atlasına göre)

Ek 5: Keş'i gösteren harita (Bregel atlasına göre)

DÉFILÉ DE LA ROUTE DE FER. — ROUTE DE KARCHI A DERSIS
D'après un dessin de Karazin publié par « l'illustration russe »

Ek 6: Temir Kapı'ın 19. yy'da Rus kaşiflere göre fotoğrafı ve 20. yy. sonunda aynı yerin Japon rahiplerce çekilen fotoğrafı
RECLUS, Él., *Nouvelle géographie univers.*, VI. 1881, s. 502 ve Takahashi Tooru 高橋徹'ya göre.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay
- Barutçu, F. S. (1983) “Kül Tigin mi? Köl Tigin mi?”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 101-104.
- Bazin, L. (1981). “Kül Tegin ou Köl Tegin?”. *Scholia*, 1-7.
- Beal, S. (1884). Hiuen Tsiang. *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*. London: Trubner, 1884.
- BK: Bilge Kağan Yazıtı
- Bregel, Y. (2003). *An historical atlas of Central Asia*. Leiden, Boston.
- Bretschneider, E. (1888). *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*. London 2. cilt.
- Civelek, Ö. (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Clauson, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- . (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*
- Ekrem, E. (2003). *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig.
- Herrmann, A. (1935). *History and Commercial Atlas of China*. Harvard University Press
- KB: Kutadgu Bilig
- KT: Kül Tegin Yazıtı
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian English Dictionary*. Los Angeles.
- Li Rongxi. (1995). *A Biography of the Tripiṭaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Tang dynasty*. Berkeley/California
- Mayer, A. (1992). *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 1. Xuanzang, Übersetzer und Heiliger*. Wiesbaden.
- Mostaert, A. C.I.C.M. (1941). *Dictionnaire Ordos*, t. premier. Peking, Catholic University.
- Ölmez, M. (1994a). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- . (1994b). “Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 1994: 109-143.
- . (1995). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 1995: 227-229.

- OTWF: Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Volume: I-II, Wiesbaden.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*, Vancouver.
- de Rachewiltz, I. (2006). *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Brill, Leiden.
- Reclus, É. (1881). *Nouvelle géographie univers.*, VI. 1881, s. 502
- Scholia: Röhrborn, K. – Brands, H. W. (Yayımlayanlar) (1981). *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. (Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- SuvKaya: Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*, Ankara: TDK.
- Taishō Shinshū Daizōkyō 大正新脩大藏經 第五十冊 No. 2053 《大唐大慈恩寺三藏法師傳》.
- Taishō Shinshū Daizōkyō 大正新脩大藏經 第十六冊 No. 665 《金光明最勝王經》.
- Takahashi Tooru 高橋徹 (yazan), Gotō Tadashi 後藤正 (fotoğraflayan), (1999). *Sanzō Hōshi no şiriku rōdo* 三藏法師のシルクロード . Tokyo.
- Takakusu J., Watanabe, K. (1924-1934). *Taishō Shinshū Daizōkyō*. Tokyo. *Taishō*.
- Tekin T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- . (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.
- Temir, A. (1981). “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine”, *Scholia*. 194-200.
- Tezcan, S. (1995). “Über Orchon-Türkisch *çugay*”, *Beläk Bitig. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag)*. Erdal, M.- Tezcan, S. (yayımlayanlar): Wiesbaden, 223-231
- Thackston, W. M. (1998-1999). *Rashiduddin Fazlullah, Jami ‘u’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Harvard University, Part One 1998, Part Two 1999, Part Three 1999
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çeviren ve yayıma hazırlayan: Köken, V.) Ankara // *Inscriptions de l’ Orkhon déchiffrées par Vilh. Thomsen, professeur de philologie comparée à l’université de Copenhague. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne, V, Helsingfors, 1896)*.
- TMEN: Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*. II. Wiesbaden.
- Tuguşeva, L.Yu. (1980). *Fragmentı uygurskoy versii biografii syuan’-tszana*. Moskva.
- . (1991). *Uygurskaya versiya biografii syuan’-tszana*. Moskva 1991.
- UW: Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. 1-6, Wiesbaden

Wang Ching-ju 王靜如, (1944). “Arsi and Yen-Chi 焉耆, Tokhri and Yüeh-shih 月氏”, *Monumenta Serica*, cilt IX, s. 81-91.

Zieme, P. (1981). “Ein Hochzeitssegen Uigurischer Christen”, *Scholia*. 221-232.

Not: Ne yazık ki Pekin Üniversitesi’nden Luo Xin’in aynı konuda farklı malzemelerle ayrıntılı olarak ele aldığı makaleyi zamanında göremedim: “Kül Tëgin’in Kül’ü Hakkında” (“论闕特勤之闕”, ss. 194-212), bak. Luo Xin, *Zhonggu bei zu minghao yanjiu*, 罗新, 中古北族名号研究, 北京大学出版社, 2009.